

Geç Osmanlı Öğüt Kitaplarında Kısırlık Infertility in the Late Ottoman Advice Book

Gülban Balsoy*

Özet

Bu makalede geç Osmanlı tıp ve öğüt kitaplarının kısırlık ya da istendiği halde çocuk sahibi olamama sorununa yaklaşımı incelenmektedir. Kısırlık ve tedavisi üzerine yapılan tartışmalar on dokuzuncu yüzyıl boyunca yürütülen nüfus artışını sağlamaya yönelik politikaların bir uzantısı olarak düşünülmelidir. Bu dönemde Osmanlı matbuat kültürünün önemli bir türü olan öğüt kitaplarında üretilen söylemler ve fikirler aracılığıyla özelde kısırlık genel olarak da nüfus politikalarının toplumsallaşmasını ve daha geniş kitlelerin gözünde görünürlük hale gelmesini sağlamıştır. Bu çalışmada, Osmanlı tıp doktorları ve aydınlarının doğum ve doğurmayı neredeyse insanî ve millî bir vazife gibi tanımladığı ve kısırlık ve tedavisini de böylesi bir çerçeveye oturttuğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda bu çalışmada kısırlığın sadece bedensel ya da tıbbî bir sorun olmayıp aynı zamanda toplumsal ve politik bir mesele olarak kavranabileceği ileri sürülmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi nüfus ve doğum politikaları aslında daha makro düzeydeki politik görüşlerin dile getirildiği, kendilerini ifşa ettiği bir alandır. Osmanlı tıp doktorları ve aydınları, nüfus artışını önlerine bir politik hedef olarak koyarken nüfusu geniş anlamıyla ele almış ve nüfusu salt sayılardan ibaret değil, toplum ve gelecek tahayyülleriyle ilişkili bir mesele olarak kavramışlardır. Bu çalışma, popüler tıp kitaplarında ve öğüt kitaplarını incelemek suretiyle geç Osmanlı matbuat kültüründe kısırlığın, tıbbî, ahlakî ve sosyal boyutlarını incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: kısırlık, öğüt kitapları, nüfus, doğum politikası, tıp, toplumsal cinsiyet

Abstract

Although nineteenth century was a period where female reproductive functions were scrutinized and politicized by medical and political elites, infertility or the involuntary childlessness did not attract

* Yrd. Doç. Dr., Okan Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
e-mail: gulban.bal soy@okan.edu.tr

the attention of Ottoman pronatalists until late century. The cases of involuntary childlessness and the reproductive dysfunctions first attracted the attention of medical doctors. The medicalization of infertility constructed this problem as an abnormality and the infertile as a patient to be cured. However, shortly non-medical works on infertility also emerged as part of the debates on population increase, and normative and popular works welcomed this issue as an opportunity to express broader concerns about the anxieties about demography. Besides offering clues about the conceptualization of femininity, the debates on infertility also problematized the male body. As such, books on infertility is one rare field where Ottoman pronatalism targeted male body and the male reproductive experience beside the female ones. The books on infertility hint the early premises of eugenic ideas as conceived by the Ottoman doctors and the intellectuals. This paper deals with the normative and medical literature on infertility and discusses the ambivalent representations of infertility and the infertile in the late nineteenth early twentieth century Ottoman society. Through the analysis of the debates on infertility it will also discuss the reconstruction of norms about sexuality and the conceptions of female body.

Keywords: infertility, advice books, population, policy of birth, medicine, gender

19. yüzyıl Osmanlı devleti için önemli nüfus hareketlerinin yaşandığı bir dönem olmuştur.¹ İmparatorluğun bu en uzun yüzyılında özellikle savaşlar ve bağımsızlık hareketleri sonrası meydana gelen toprak kayıpları ve göç hareketleri önemli demografik değişikliklere yol açmıştır. Tıp alanındaki ilerlemeler ve gelişen sağlık hizmetleri, aşılama faaliyetinin yaygınlaşması, şehircilikteki ilerleme ve altyapıdaki düzelme hastalık ve ölümleri azaltıp nüfus artış hızı üzerinde olumlu etki yapsa da özellikle nüfus yoğunluğunun fazla olduğu Balkan topraklarının Osmanlı coğrafyasından kopuşu nüfusun önemli ölçüde küçülmesine yol açmıştır. 1800'lerin başlarında 25-32 milyon arasında bir büyüklüğe sahip olduğu düşünülen Osmanlı nüfusu 1900'lerin başına gelindiğinde ancak 19 milyon civarındadır.²

¹ Bu çalışma Binghamton Üniversitesi'nde yapmış olduğum ve Osmanlı nüfus politikalarını incelediğim doktora tezi çalışmasından yola çıkarak hazırlanmıştır. Kısırlık konusu söz konusu doktora tezinde yer almamış olsa da orada dile getirilen argümanlarla bütünlük içermektedir. Osmanlı nüfus politikalarını, konuyu dağıtmamak amacıyla burada ele alamayacağım, ancak daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Gülhan Balsoy, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838–1900*, Londra, Pickering and Chatto 2013.

² Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, editörler Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge

Hem bu hızlı demografik dönüşümün hem de dönemin Avrupalı aydınlarınca da paylaşılan nüfusu arttırmaya yönelik anlayışının etkisiyle Osmanlı devlet adamları nüfusun sayısal büyüklüğünü devletin ekonomik ve askerî gücüyle özdeşleştirmiş ve demografi ve nüfus politikalarına özel bir ilgi göstermeye başlamıştır. Bu bakış açısına göre devletin gücü ve bekası, ekonominin rekabet kabiliyeti ve askeri başarı nüfusun sayısal büyüklüğüyle doğru orantılıydı. Bir başka deyişle ekonomik, askerî ve uluslararası başarı nüfus artışından geçecekti. Nüfusa yönelik ilginin önemli bir kısmı nüfusun salt sayısal büyüklüğüyle sınırlanmış olsa da, nüfusun bileşimi, kontrolü, denetlenmesi ve manipüle edilmesi “modern devlet”in gözetimi altındaydı. Devletin değişen işlevleri, vergi toplama, askere alma, zorunlu eğitim gibi yeni haklar ve sorumluluklar, nüfusu bilme, tanımlama, yeniden tasnif etme ihtiyaçlarını da beraberinden getirmekteydi. Adli sistemdeki dönüşüm, devletin yeni işlevleri çerçevesinde inşa edilen hastaneler, okullar, yollar, köprüler, polis merkezleri, hapishaneler, akıl hastaneleri hep nüfus bilgisini gerektirmekteydi. Dahası nüfusun sayısal bilgisinin yanı sıra demografik değişimlerin kontrolü de artık devletin temel işlevleri arasında kabul edilmekteydi.³

Bu anlayış çerçevesinde, nüfusun azalmasına neden olan esas faktörlere engel olamayan Osmanlı bürokratları, dikkatlerini doğum ve doğurganlığa yöneltmiştir. Osmanlı devleti yöneticileri, daha önceleri ağırlıkla dinsel ve mahrem alana bıraktığı kadın bedeni, cinselliği ve doğurganlığına dünyevi bir ilgi duymaya başlamış ve bunları kontrole, biçimlendirmeye ve manipüle etmeye yönelik politikalar oluşturmuştur. Osmanlı yönetici eliti ve doktorları on dokuzuncu yüz yıl boyunca doğurganlığı artırmak ve doğum oranlarını düşüren

University Press, Cambridge ve New York 1997, s. 777; Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin 1985.

³ Bu konuda ayrıntılı bir tartışma ve araştırma için bkz. Gülhan Balsoy, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838-1900*, Londra, Pickering and Chattoo 2013. Devletin değişen işlevlerinin yetkin bir değerlendirmesi için bkz. Ariel Salzman, “Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire” *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, eds., Michael Hanagan ve Charles Tilly, Rowman and Littlefield Publishers, New York ve Oxford 1999, s. 37-66. Osmanlı bağlamında nüfus politikaları ve politik iktidar arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar için bkz. Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi,” *Kebikeç*, 13 (2002), s. 65-88; Tuba Demirci ve Selçuk Akşin Somel, “Women’s Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century,” *Journal of the History of Sexuality* 17/ 3 (2008), s. 377-420; Ruth Miller, “Rights, Reproduction, Sexuality, and Citizenship in the Ottoman Empire and Turkey,” *Signs* 32/2 (Kış 2007), s. 347-375. Yakın zamanda yayımlanan ve Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki nüfus mühendisliği tartışmaları için bkz. Ferhunde Özbay, “Türkiye’de Ulus-Devlet, Gözetim ve Nüfus Bilgisi,” *Toplum ve Bilim*, 118 (2010), s.165-178; Elif Ekin Akşit, “Geç Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü,” *Toplum ve Bilim*, 118 (2010), s. 179-197.

faktörleri ortadan kaldırmak şeklinde özetlenebilecek bir nüfus politikası izlemiştir. Nüfusu artırmaya yönelik proje bir yandan anne ve çocuk ölümlerini azaltırken bir yandan da doğurganlığı teşvik etmeyi amaçlıyordu. Bu doğrultuda şekillenen politikaların üçayağı vardı: ebeliğin denetim altına alınıp profesyonelleştirilmesi, hamilelik ve doğumun tıbbileştirilmesi ve kürtajın yasaklanması. Bu politikalarla kadınların hem daha çok çocuk doğurmasını teşvike, hem de bu hedefle doğrudan bağlantılı bir şekilde doğan çocuklardan daha fazlasının ayakta kalmasına, bir başka deyişle doğum sırasında meydana gelen ölüm vakalarının azaltılmasına çalışılmıştır. Ancak bu politikalar temelde kadınların zaten doğurgan olduğunu varsaymaktadır. Bu yetiye sahip olmayan ya da başka deyişle çocuk sahibi olmayı istedikleri halde bunu başaramayan kadınlar ise göz ardı edilmiştir. Kısırlık sorunu ancak yüzyıl sonuna doğru ve kısırlığa ilişkin tıbbî bilginin gelişiminin de etkisiyle görünürlük kazanmaya başlamış, Osmanlı pronatalistleri bu konuyla da ilgilenmeye başlamıştır.

Bu makalede geç Osmanlı tıp ve öğüt kitaplarının Osmanlı nüfus politikalarının önemli bir ayağı oldan kısırlık ya da istendiği halde çocuk sahibi olamama sorununa yaklaşımını inceleyeceğim. Osmanlı tıp adamları ve aydınlarının kısırlık meselesine bakışını ve bu meseleyi diğer toplumsal meselelerle nasıl ilişkilendirdiklerini ele alacağım. Doğum ve doğurmanın neredeyse insanî ve millî bir vazife gibi tanımlanmasının kısırlık tedavilerini de böylesi bir çerçeveye oturttuğunu, dolayısıyla kısırlığın sadece bedensel ya da tıbbî bir sorun olmayıp toplumsal bir mesele gibi ele alındığını göstermeye çalışacağım.

Kısırlık, yani hamile kalmaya ya da doğurmaya engel bir sorunlar üzerine yapılan tartışmalar kadın bedenini ve bu bedene ilişkin varsayımları oldukça sarıh bir şekilde ele alır. Osmanlı nüfus politikaları yakından incelendiğinde kadın bedeninin sınırlarının sabit ve katı değil, esnek ve değişken olduğunu ortaya çıkar. Başka bir deyişle, böylesi bir araştırma bize kadının bir birey olarak içinde yaşadığı bedenle, topluma ait olan beden arasındaki sınırların son derece geçişken olduğunu gösterir. Kısırlık üzerine popüler söylemler bize hamilelik, doğum kadar cinsellik, üreme ve cinsel sağlık konularının da sadece bireye ait, bedensel, biyolojik meseleler değil oldukça kamusal ve politik konular olduğunu gösterir. Dolayısıyla kısırlık üzerine üretilmiş olan tıbbî ve normatif yazın, geç Osmanlı toplumu bağlamında kişisel olanla politik olanın, mahremle kamusal olanın sınırlarının aslında ne kadar belirsiz ve geçişken olduğunu da gösterir. Bir başka deyişle beden aslında belki de hiç bir zaman kişiye ait ve mahrem değil, daha büyük ölçekli politik hedeflerin üzerinde çarpıştığı bir alandır. Kısırlık üzerine olan bu çalışma da arka planında mahrem ve politik olan arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin tarihsel olarak dönüşümünü sorgular. Mahrem olan incelerken kamusal ve politik olan üzerine çok şey öğrenirken, kamusal ve politik olan da kendisini en kişisel ve mahrem düzeyde dahi yeniden üretebilme kapasitesine sahiptir. Pronatalist politikaların diğer mecraları gibi kısırlık

tartışması da kadınları doğurganlıklarıyla tarif eder, kadın bedenini kadınlara ait değil devlete ait ve dolayısıyla politik iradenin ve tıbbî bilginin müdahale edip şekillendirebileceği bir alan olarak görür. Kadınlar hamile kalıp çocuk doğurdukları, tanımlanan ideallere uyan çocuklar yetiştirdikleri sürece özneleşir. Kısır kadınlarsa ya doktorlar tarafından tedavi edilmesi gereken itaatkâr hastalar ya da hatalarının bedelini ödeyen kurbanlar olarak görülür.

Kısırlık tartışmasının önemli ve ilgi çekici yanlarından biri de kadın bedeninin yanı sıra erkek bedenini de sorunsallaştırmasıdır. Osmanlı pronatalizminin ebeliğin profesyonelleşmesi, kürtajın yasaklanması, hamilelik ve doğumun tıbbileştirilmesi gibi tüm diğer mecraları kadın bedenini konu edinir ve kadın bedeninin kontrolünü amaçlarken, kısırlığa ilişkin sorunlar ve cinsel işlev bozuklukları kadın bedeninin yanı sıra erkek bedenini de konu edinir. Nüfusa ilişkin hedefler, kısırlık söz konusu olduğunda erkek bedeninin de millî, insanî ve dinî bir vazife olarak disipline edilmesini gerektiriyordu. Bu çalışmada her ne kadar erkek kısırlığını ve iktidarsızlığını tartışmayacak olsam da yeri geldikçe bu konulara kısaca değineceğim. Burada belirtmeliyim ki on dokuzuncu yüzyılın sonu, yirminci yüzyılın başında tıbbî bir sorun olan iktidarsızlık son derece ilgi çekmiş bir konu olmuştur ve bunun tedavisine yönelik çok sayıda kitap basılmıştır.⁴ Bu kitaplar kısırlık ve iktidarsızlığın (ukm ve ananet) birbirinden farklı iki konu olduğuna dikkat çeker. Ancak iktidarsızlığa çare bulmanın çok daha kolay olduğu düşünülse de kadın kısırlığı çok daha karmaşık ve tedavisi güç bir konu olarak görülmüştür. Belki de bu nedenle iktidarsızlık üzerine basılmış olan kitaplar kısırlık üzerine olanlardan sayıca çok daha fazladır.

Doğurganlık ve kısırlık üzerine yapılan tartışmalar Osmanlı matbuat kültürünün de önemli bir mevzusu haline gelmiştir. Osmanlı matbuat kültürü gelişip daha geniş bir okur-yazar kitlesini hedefledikçe matbu alan pronatalist fikirlerin tartışıldığı, toplumun daha geniş kesimlerine ulaştırıldığı önemli bir mecra haline geldi. Aile, evlilik, hıfz-ı sıhha, çocuk bakımı gibi birçok konunun yanı sıra kısırlık da öğüt kitaplarının gözde bir konusuna dönüştü. Bu dönemde evli kadınlara, evli erkeklere, evliliğe hazırlanan genç kız ve erkeklere hitap eden çok sayıda öğüt kitabı basılmıştır.⁵ Bu kitaplarda kimlerin evlenmesi kimlerin

⁴ Sedat Tosunpaşazade, *Muamelat-ı Zevciyede Adem-i İktidar*, Şems Matbaası, İstanbul 1328 (1912) ; Mehmed Süleyman Avanzade, *Yalnız Erkeklerle Mahsus Adem-i İktidar*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1330 (1914).

⁵ Bu konuda yayımlanmış tüm eserleri yer kısıtlılığı nedeniyle burada saymak imkansızdır. Ancak belli başlı bazı örnekler için bkz. Mustafa Safi, *Evlendirecek, Evlenecek ve Evlenmişlere Mahsus Saadet-i İzdivac*, Asır Matbaası, İstanbul 1325 (1909); Mehmed Süleyman Avanzade, *Yeni, Mükemmel, Son Rehber-i İzdivac*, el-Adl Matbaası, İstanbul, 1338 (1922); Ahmed Naci, *Rehber-i İzdivac*, Manzume-i Efkar Matbaası, İstanbul, 1328 (1912); Mustafa Safi, *Saadet-i İzdivac*, Asır Matbaası, İstanbul, 1325 (1909); Hüseyin Remzi, *Sağdıç Rehber-i İzdivac*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1315 (1899); Necmeddin Sami, *Sevda Çiçekleri yahud İzdivacın Ehemmiyeti*, Kasbar

evlenmemesi gerektiği dahi tartışılıyordu.⁶ Doğacak çocuğun cinsiyetini belirlemeye yönelik popüler kitapların da yayımlandığını görmek mümkündür.⁷ Ayrıca matbu kültürün ve tıp bilgisinin gelişmesiyle kısırlık konusunda genel okura da hitap eden popüler tıp kitaplarının yazıldığını ve basıldığını görüyoruz. Osmanlı kadınları üzerine çalışan araştırmacıların bir kısmı Osmanlı matbuat kültüründe, dergi, gazete ve kitaplarda kadınlara ilişkin konuların tartışılmasını kadınların özgürlük ve eşitlik mücadelesindeki önemine işaret eder ve bu yayınlara olumlu bir rol atfeder.⁸ Ne var ki, Schick'in de işaret ettiği gibi bu argümana belli çekincelerle yaklaşmak gerekir. Kısırlık üzerine üretilmiş kitaplar da bu çekinceleri doğrular niteliktedir. Bu kitaplar bir yandan evlilik üzerine, kadın erkek ilişkileri üzerine genel geçer yargıları eleştirip aşağıda da açacağım gibi oldukça sıra dışı diyebileceğimiz düşünceleri savunurken kadınların sadece doğurganlıkları çerçevesinde tanımlanmasının da tartışmaya açık yanları olduğu muhakkaktır.

Bu çalışmada yukarıda bahsettiğim popüler tıp kitaplarından ve evli çiftlere ve evlenmeyi isteyen gençlere yönelik yazılan öğüt kitaplarından yararlandım. Öğüt kitapları bir yandan son derece normatif bir dil üretirken, pronatalist

Matbaası, İstanbul 1312 (1896); Ahmed Said, *Hıfz-ı Sıhbat-i İzdıvaç ve Tenasül*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308 (1891). Bu dönemde evlilik üzerine bir dergi de yayımlanmıştır. Bkz. *İzdıvaç: İlmî, Edebî, İctimai ve Sıhbi Musavver Mecmua*. Bu eserler aileyi toplumun temeli olarak görmüş, nasihatlerinin bir bütün olarak aileye yönelmiştir. Bkz. Besim Ömer, *Sıhbatnümâ-yı Aile yahud Baba, Ana, Çocuk*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1304 (1887); Hüseyin Remzi, *Yadigâr-ı Remzi: Aile Hıfz-ı Sıhbatı*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1900; Ahmed Midhat, *Ana Babanın Emlât Üzerindeki Hukuk ve Vazâif*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1899. Bu söz konusu nasihat literatürünün eleştirel bir incelemesi için bkz. Tuba Demirci Body, *Disease and Late Ottoman Literature: Debates on Ottoman Muslim Family in the Tanzimat Period (1839-1908)*, Yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi (2008).

⁶ August Debay, *Sıhbatnümâ-yı İzdıvaç: Evleneceklerle Müteebbil ve Mücerred Bulunanlara Nasihat*, tercüme Besim Ömer, Alem Matbaası, İstanbul 1306 (1890); Besim Ömer, *Fen ve İzdıvaç: Evlenebilecekler ve Evlenemeyecekler*, İstanbul, Yeni Matbaa 1340 (1921).

⁷ Avanzade Mehmed Süleyman (tercüme), *Kız mı oğlan mı?*, Araks Matbaası, Dersaadet (İstanbul) 1330 (1914).

⁸ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1994; Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, İmge Kitabevi, Ankara 1993; Aynur İlyasoğlu ve Deniz İnel, "Kadın Dergilerinin Evrimi", *Türkiye'de Dergiler, Ansiklopediler (1849-1984)*, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984; Ayfer Karakaya-Stump, "Debating Progress in a 'Serious Newspaper for Muslim Women': The Periodical Kadın of the Post-revolutionary Salonica, 1908 – 1909," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 30/2 (2003), s. 155 – 81; Fatma Kılıç Denman, *İkinci Meşrutiyet Döneminde bir Jön Türk Dergisi: "Kadın"*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010. Bu dergilerin basılmasını ve popülerleşmesini sağlayan tarihsel ve toplumsal bağlamın değerlendirmesi için bkz. Irvin Cemil Schick, "Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire," *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 31/1 (2011), s. 196-216.

fikirleri ve modern tıbbın gerekliliğini topluma yaymak, popülerlik kazandırmak açısından önemli bir işlev üstlenmiştir. Öğüt kitapları hem sayısal olarak çoktur, farklı kişiler tarafından farklı amaçlarla kaleme alınmıştır hem de bu kitaplar çok kere birden fazla baskı yapmış, yayıncılar tarafından kârlı görülerek basılmış, kısacası okur-yazar kitlenin ilgisine mazhar olmuş, satmış ve okunmuştur. Dolayısıyla Osmanlı okur-yazar kitlesinin görece küçüklüğüne karşın son derece büyük etki yaratmıştır. Ancak belirtmelidir ki, öğüt kitaplarında dile getirilen görüşler, bu türün doğası gereği son derece ahlakçı ve idealisttir. Başka bir deyişle bu kitaplar gerçek deneyimlerden çok yazarlarının kafasındaki idealleri, doğruları yansıtır. Ancak yine de eleştirel bir okuma bu dönemde Osmanlı tıp adamlarının ve gözünden ideal kadın ve erkek nasıl olmalıdır, ideal aile nasıl olmalıdır, gibi sorular nasıl yanıtladığını yeniden kurgulamamızı ve tartışmamızı sağlar.

Besim Ömer ve tıbbî bir sorun olarak kısırlık

Kadın doğumu ve üremeye ilişkin modern tıbbî bilgi on yedinci yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamış olsa da kısırlık konusuna ilişkin bilgi ve tedavilerin ortaya çıkması on dokuzuncu yüzyılın sonunu buldu. Osmanlı aydınları doğurganlığı artırmayı neredeyse millî bir vazife olarak kavramıştı. Ama bazı kadınlar bu vazifeyi yerine getirmelerine mani olan kusurlara sahipti. Osmanlı tıp adamları bu doğrultuda kısırlık konusunda yeni görüş ve tedavileri hızla kendi toplumlarına aktarma çabasına girişti. Kısırlık üzerine söylemler kısırlığın tek bir nedeni olmadığını, kısırlığın farklı nedenlerden kaynaklandığını, dolayısıyla çözümlerinin de çok çeşitli olacağını düşünüyordu. Bazı yazarlar, kısırlığı fizyolojik, bedensel bir sorun olarak görüyorlar, çözümü doktor tedavisinde arıyorlardı. Bazıları ise kısırlığı kişinin yanlış davranışlarından, hatalarından kaynaklanan bir sonuç olarak değerlendirip çözümün bazı ahlakî davranış değişikliklerinden geçtiğine inanıyordu. Bazı yazarlar, kısırlığı evlilikte mutluluğun önündeki bir engel olarak nitelendirirken, diğerleri kısırlığın mutsuzluğun nedeni değil sonucu olduğuna inanıyordu. Bazı yazarlar “ilkah-ı sunî” (sunî dölleme) gibi tıbbî gelişmeler sayesinde kısırlığın kısa zamanda tedavi edilebileceğine inanırken, diğerleri bu çözümlerin hayata geçirilmesinin daha uzun yıllar alabileceğini söylüyordu. Kısacası, kısırlık üzerine söylenen ve yazılanlar çok farklı bakış açılarını temsil ediyor, ama her koşulda bu görüşler onları ifade edenlerin daha büyük ölçekli politik görüşlerini yansıtıyordu.

Kısırlık üzerine yazan ve düşünen çok sayıda doktor ve araştırmacı olmakla birlikte, Besim Ömer kısırlık üzerine yazdığı kitapla bu konuda önemli öncülerden biridir. Besim Ömer Osmanlı tıbbının ilk kadın doğum uzmanlarından birisidir. Fransa’da aldığı kadın doğum eğitiminin ardından İstanbul’a dönmüş, hem bu konuda uzman doktor yetiştirilmesi, hem ebelik eğitiminin modern esaslara göre yapılması için önemli bir çaba sarf etmiştir. Besim Ömer tıp alanında verdiği hizmetlerin yanı sıra geç Osmanlı ve erken

Cumhuriyet dönemlerinde nüfus politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁹ Ebelik, kadın hastalıkları ve doğum, gebelik, çocuk bakımı ve kısırlık üzerine çalışmış ve yazmıştır. Başka konulardaki çalışmalarında bu konuya değindiği gibi, 1890/1891’de yazdığı *Ukm ü Ananet* (Kısırlık ve İktidarsızlık) isimli kitabını sadece bu konuya ayırıp, bu iki meseleyi nedenleri ve tedavilerini de ele alarak ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu çalışmasında doğurganlığa ilişkin sorunları fizyolojik, psikolojik, tıbbi ve sosyal sonuçlarıyla bir bütün olarak ele almıştır. Ancak başlıkta hem kısırlık hem iktidarsızlık konusunun inceleneceği vaat edilse bile, Besim Ömer kitabının önemli bir kısmını erkekleri ilgilendiren iktidarsızlığa değil, kadın kısırlığına ayırmıştır.¹⁰

Ukm ü Ananet öncelikle bu kavramları tanımlayarak başlar. Besim Ömer’in ifadesiyle “Nev’i beşerde ilkah ve tenâsül e olan mani “ukm”u intaç eder. Ukm tenâsül ve tekessüre adem-i kabiliyettir.”¹¹ Yani bir başka deyişle kısırlık doğurganlığın engelidir. Ancak Besim Ömer en başta kısırlık doğurganlığa mani iken, iktidarsızlığın sadece cinsel ilişki kurmaya yetersizlik olabileceğini belirtir. *Ukm ü Ananet* dokuz bölümden oluşur. Besim Ömer birinci bölümde genel bilgiler verir. İkinci bölümde kısırlığa yol açan hastalıklar, bunların nedenleri ve tedavileri ele alınır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde rahmi etkileyen ve kısırlığa yol açan problemlerden bahsedilir. Burada Besim Ömer rahmin yapısını, rahimde en sık görülen şekil bozukluklarını ve bunların cerrahi tedavilerini tartışır. Beşinci bölüm menstrüasyon, yumurtlama ve bunların doğurganlıkla ilişkisi üzerinedir. Altıncı bölümde ise nemfomani, aşırı cinsel aktivite, vajinismus, obezite, çiftin boy ya da kilo uyumsuzluğu gibi kısırlığa yol açan psikolojik, bedensel, davranışsal ve sosyal faktörler anlatılır. Yedinci bölüm kitabın daha önceki bölümlerinin kısa bir özeti niteliğindedir. Sekizinci bölümde ise kısırlığın tedavisi için doktor muayenesinin, iyi bir dinlenmenin ve hıfz-ı sıhha kurallarına riayetin gerekliliğine değinilir. Burada sadece hastalar için değil doktorların da hıfz-ı sıhha kurallarına riayet etmesinin öneminin anlatılması dikkat çekicidir. Başlıkta vaat edilen iktidarsızlık tartışması ise nihayet son bölüm olan dokuzuncu bölümde ele alınır.

Besim Ömer’in eseri, kendisinin bu alanda önemli bir uzman olmasının etkisiyle bu konuda yazılan diğer kitaplara kıyasla son derece tıbbî bir içeriğe sahiptir. Bu doğrultuda kısırlığın en yaygın ve en sık görülen nedenlerinden bahsedilir. Besim Ömer, daha istisnai durumları olan kimselere bir doktor muayenesini tavsiye ederek bu tür örneklerle girmekten kaçınır.¹² Kitapta daha kolay tedavi edilebilir vakalar üzerinde durulur. Besim Ömer’in bu kitabı kaleme

⁹ Yeşim Işıl Ülman, “Osmanlıdan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Aydın Portresi: Besim Ömer Akalın,” *Müteferrika* 25 (2004).

¹⁰ Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaâdet 1306 (1890), s. 13.

¹¹ *A.g.e.*, s. 12.

¹² *A.g.e.*, s. 10.

almaktaki amaçlarında biri de yeni gelişmekte olan “modern tıp bilimine” aşına olmayan okuru bu konuda bilgilendirmektir, zaten bu amaç doğrultusunda dönemi için son derece kolay takip edilen bir dil benimsemiştir.

Besim Ömer’in genel okur için yazmış olduğu kitaplarda “modern tıp bilgisi” ve “yerel tıp pratikleri” karşıt kutuplar olarak konumlanır, birincisi olabildiğince güzellenir ve savunulurken, ikincisi hakir görülür ve olumsuzlanır. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak şahadetnamesiz yerel ebeler eleştirilir ve ebe eğitimi ile ve ebelerin şahadetname sahibi olmasının önemi sıklıkla vurgulanır. Kısırlık tedavisinde de okurlar ebelere başvurmamaları konusunda tekrar tekrar uyarılır. Kısırlığın tedavisinde şifalı bitkiler, muska, dua gibi yöntemlerin kullanılması sert bir biçimde eleştirilir, tedavinin yalnız ve yalnız doktor müdahalesiyle mümkün olabileceğini söylenir.

Besim Ömer, Osmanlı nüfus politikalarının önemli savunucularından biri olması sebebiyle, kitabına nüfusun öneminden bahsederek giriş yapar. Bu doğrultuda modern hastanelerin kurulmasının öneminden de bahseder. Hastanelere yapılan vurgu aşağıda açacağım gibi kısırlığın tıbbileştirilmesi sürecinde önemli bir işlev taşır.¹³

Besim Ömer’e göre validelikten mahrum kalmak bir kadının başına gelebilecek en büyük felaketlerden biridir. Kendi sözleriyle: “(...) *validelikten mahrum kalmış olmak acısı; daima zehirlenen yerden katre ile damlayan bir cerahattır. Zann olunur ki kudret kadınların sine-i revhına boş kalmağa tabammül edemeyen bir beşik koymuştur.*”¹⁴ Besim Ömer’in zihinsel çerçevesinde anne olmayı, çocuk doğurmamayı reddetmek gibi bir tercih söz konusu değildir. Ona göre annelikten kaçınanlar sadece düşük ahlaklı tenperver kadınlardır. Zaten bu tarz kadınlar hamile kaldıklarında da ıskat-ı ceninle (kürtajla) çocuklarını katlederler.¹⁵ Geç Osmanlı nüfus politikalarının önemli bir ayağı kürtaj karşıtı adımlardır. Bu dönemde kürtaj üzerine yazılanların birçoğunda karşımıza sefalet ve safahat karşıtlığı çıkar. Yani kadınların ya tensel zevklerden vazgeçemedikleri için ya da maddi imkânsızlıkları nedeniyle çocuklarını düşürmeye yeltendiklerine dair yaygın bir söylem söz konusudur.¹⁶ Besim Ömer’in kısırlığa ilişkin görüşleri bu çerçeveye uyar. Dönemin pronatalistlerinin öncülerinden biri kabul edebileceğimiz Besim Ömer, ahlaklılık ve doğurma arasında doğrudan bir ilişki var sayar. Buna göre, ahlaklı kadınlar çocuk sahibi olur, önce kendilerini sonra da doğan çocuklarını terbiye ederlerken ahlaksız olanlar çocuk yetiştirmenin zorluklarından ve dolayısıyla doğurmaktan kaçınır.

¹³ A.g.e., s. 5.

¹⁴ Besim Ömer, *Gebelik ve Gebelikte Tedabir*, s. 1.

¹⁵ Gülhan Balsoy “Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması ve Politik bir Alan Olarak Kadın Bedeni,” *Toplumsal Tarih*, (Haziran 2012): 21-27

¹⁶ A.g.m.

Ukm ü Ananet'te Besim Ömer, hamile kalmaya engel ya da hamile kalındığında da sağlıklı bir doğuma mani olan durumlardan ve hastalıklardan bahseder. Besim Ömer kısırlığın fizyolojik, sosyal, ya da psikolojik nedenleri olabileceğini ve bunların doktor kontrolü altında tedavi edilmesi gerektiğini vurgular. Kitapta ayrıca kısırlığın en yaygın sebeplerinden olan rahim iltihapları ve akıntuları ayrıntılı olarak anlatılır.¹⁷ Besim Ömer bu sorunun yaygınlığından bahsederek kadınları uyarır.¹⁸ Rahmin şekil bozukluklarından kaynaklanan kısırlık sorunları üçüncü bölümde ele alınır. Besim Ömer bu tip bozuklukların cerrahi müdahale ile tedavi edilebileceğini söylese de bu tip ameliyatların annenin yaşamını tehlikeye atması olasılığının yüksek olması nedeniyle çoğunlukla cerrahi müdahaleyi önermez.¹⁹

Besim Ömer kısırlığa tesir eden diğer hususlar arasında yaş, hayat tarzı, diyet, iklim ve kavmiyete de değinir. Örneğin çiftin arasında yirmiden fazla yaş farkı olmasının akamete yol açacağını söyler, ya da daha soğuk buzlu kuzey iklimleri daha akimken ılıman iklimlerin daha doğurgan olduğunu söyler. Ama elbette ki genel anlamda sağlıklı olmanın, tenâsül uzuvlarının sağlıklı olmasının önemi tekrar tekrar vurgulanır. Besim Ömer, menstrüasyon ve ovulasyondan da ayrıntılı olarak bahseder. Bu konuları anlatırken sıklıkla doğadan örnek verir. Bu iki bedensel işlevin doğurganlığın ön şartı olmakla birlikte doğurganlığı mutlak bir garanti altına almayacağını da altını çizer.²⁰

Ukm ü Ananet'te kadın bedeni ve doğurganlığın fizyolojisi son derece ayrıntılı olarak anlatılırken bir yandan da bu sorun modern tıbbın müdahale etmesi gereken bir alan olarak inşa edilir.²¹ Aşağıda açacağım gibi bazı başka yazarlar kısırlığı kadına verilen bir tür ceza olarak görse de Besim Ömer bu konuda çok daha az yargılayıcı bir yaklaşıma sahiptir ve tıbbın çerçevesinden ayrılmamaya çalışır. Bu yönüyle tıbbileştirme çerçevesi her ne kadar kısır

¹⁷ Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*, s. 22-35.

¹⁸ “(...) evlada nâil olmadığı için ettübaya müracat eden yirmi kadından onunda yahud on ikisinde nezle vardır”. *A.g.e.*, s. 22.

¹⁹ “Evladı olmak için bir kadının hayatını tehlikeye sokmak hiç caiz değildir. Def’i ukm için ancak sıhhati ihlal etmeyecek her nev’i ameliyata cevaz verilir. Evladı olmayan bir kadının hayatını tehdit edecek ameliyat icrasına iyi nazarla bakılamaz. Çünkü bu ameliyat icra olunmasa ne olacak? Olsa olsa kadın evlatsız kalacak! Lâkin hayatı tehdit ve sıhhati ihlal etmeyecek. Ve hüsn-ü neticeye de muvafık edecek usul ve vesait mevcuttur”. *A.g.e.*, s. 38, 39.

²⁰ “Çiçeği olan her ağacın meyvedar olacağı tabiidir’ misali pek doğru değildir (...)” Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*, s. 73. Ayrıca, “Görülmektedir ki bağçemizde bazı ihtiyar ağaçlar hâlâ çiçeklenerek râyihadar ‘nevç’lerle ilkbaharı istikbâl ederlerse de hafif bir bâd-ı sabâ çok kere onları yerlerinde meyveden bir eser bırakmamak üzere sarartıp soldurur. İşte bu nevi çiçekler ihtiyar ağaçların son “elvedâ”ları, iftirâk buseleridir.” *A.g.e.*, s. 74.

²¹ Bu konuda bkz. Ornella Moscucci, *The Science of Woman: Gynaecology and Gender in England, 1800-1929*, Cambridge University Press, 1990.

kadınları doktorlara tabi kılsa da toplumsal açıdan bir miktar özgürleştirmektedir. Besim Ömer de kısırlıktan sadece kadını sorumlu tutan ve onu neredeyse eksikli olarak tanımlayan yaklaşımı eleştirir, çocuksuz kalmada erkeğin de payının olabileceğini, çiftin sorunu birlikte çözebileceğini vurgular. Ancak bu olumlu bakış açısına karşın, kısırlığın tıbbileştirilmesi doktor ve kısır kadını hiyerarşik olarak konumlandırır, kısır olan tedavi olabilmek için doktora boyun eğmelidir. Tıbbileştirme yaklaşımına göre kısır kadın doktor tarafından iyileştirilmesi gereken bir hastadır. Doktor tarafından teşhis, tedavi ve kategorize edilecektir. Kısır kadının iyileşebilmesi için doktora itaat etmesi gerekmektedir. Başka deyişle kısır bir özne olarak değil hastalıklı bir beden olarak görülür. Besim Ömer, akametinin doktorlar tarafından tedavi edilmesi gerektiğini öne sürer. Bir doktor tarafından muayene edilmedikçe kısırlığın nedenini bile bulmak neredeyse imkânsızdır ona göre. Kurallar doktor tarafından konulur, hasta (burada kısır) tarafından uygulanır.²²

Kısırlık tedavisinde yüzyıllardan beri pek çok yöntem kullanılmıştır. Pek çok farklı kültürde kısırlığın tedavisi için farklı şifalı bitkilerden, otlardan ve ritüellerden yardım alınmıştır. Özellikle ebeler tarih boyunca kısırlığın tedavisinde önemli aktörler olmuştur.²³ Besim Ömer'in kurduğu çerçeve bu durumu topyekûn reddeder, ne ebelerden, ne geleneksel yöntemlerden, ne yerel inanışlardan söz edilir. Yalnızca arada sırada bunların büyücülük olduğunu söyleyerek itham edilir. Ona göre sadece doktor tedavisi ve modern tıp çözümdür.

Ahlakî bir problem olarak kısırlık

Yukarıda da belirttiğim gibi kısırlık meselesi çok ilgi gören bir konuya dönüşürken kaçınılmaz olarak farklı sesler de çıkmaya başladı. Nedenleri, tedavileri, zararları konusunda farklı yazarlar farklı görüşler savunuyordu. Kısırlığın kendisi politik bir konuya dönüşürken bu yazarlar da kısırlığı tartışırken aslında politik fikirlerini tartışıyordu. Besim Ömer konuya tıp açısından bakarken, bazı başka yazarlar kısırlığın tıbbî boyutlarını inkâr etmese bile, konuyu ağırlıklı ahlakî yönünden ele alıyordu.

Avanzade Süleyman'ın kitabı *Mesail-i Mühimme-i Hayatiye ve Sibhiyeden Kısır Kadınlar* bu tarz ahlakçı bir yaklaşımın sergilendiği kitaplardan biridir.²⁴ Bu kitap telif bir eser değil, söz konusu dönemde Osmanlı matbuat kültüründe son derece yaygın olduğu gibi birebir çeviri yerine yazarın kullandığı kaynaktaki bazı yerleri çevirdiği, bazılarını attığı, anlattıklarını Osmanlı bağlamına uyarlamaya çalıştığı bir

²² Bu kullanımı şu aşağıdaki kitaptan ödünç aldım: Arthur L. Greil, "Infertile Bodies: Medicalization, Metaphor, and Agency" *Infertility Around the Globe* içinde, Macia Inhorn, Frank Van Balen, eds., University of California Press 2002, s. 101-119.

²³ Bkz. Fatma Gökçen Dinç, *Ignorant, Dirty, Superstitious Crones: Degrading of Midwifery and Midwives in Modern Turkey*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi (2011).

²⁴ Avanzade M. Süleyman, *Mesail-i Mühimme-i Hayatiye ve Sibhiyeden Kısır Kadınlar*, Kader Matbaası, İstanbul 1336 (1920).

adaptasyondur. Avanzade Süleyman²⁵ kitabın dayandığı kaynağı da asıl yazarı da belirtme gereği duymaz. Ancak, kitap tutmuş olmalı ki aynı yazar daha sonra iktidarsızlık üzerine *Adem-i İktidar* isimli bir kitap daha yayınladı.²⁶ *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye ve Sıbhıyeden Kısır Kadınlar* kısırlıktan bahsetmeyi vaat etse de asıl olarak son derece yeni ama henüz geçerliliği kanıtlanmamış bir yöntem olan *ilkab-ı sunî* yani sunî döllemeden bahseder. Yine de bu kitapta Osmanlı pronatalizmi ve kısırlık üzerine söylemlerin çarpıcı örneklerine rastlarız.

Avanzade Süleyman'ın kitabı oldukça küçük ve erkeğe mahsus kısırlık ve kadına mahsus kısırlık arasında sürekli gelip gitmesiyle biraz dağınık bir kitaptır. Besim Ömer'in kitabıyla kıyaslandığında daha çok popülerliği hedefleyen bir kitaptır. Hatta cinselliğe örtük göndermelerde bulunur. Yine de bu popüler kitap Osmanlı pronatalizminin başarısının bir göstergesi olarak okunmalıdır. Bu tarz popüler, genel okuru amaçlayan görece yüzeysel kitaplar pronatalist hedeflerin toplum tarafından görünürleştiğini ve alıcı bulduğunu gösterir. Bu tarz kitaplar belli bir "nüfus" algısına sahiptir. Hiç bir millete, etnik ya da dinî gruba açık bir referans yoktur. Örneklerin çoğu doğrudan çevrildiği kitaplardan, dolayısıyla daha çok da Fransız toplumundan alındığı için bu kitaplardan yerel kısırlık deneyimlerini, bunu yaşayan kadınların deneyimlerini yeniden inşa edebilmek, bir sezgi sahibi olabilmek oldukça zordur. Örneğin *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye ve Sıbhıyeden Kısır Kadınlar* yaşanmış örnekler üzerine inşa edilmiş olsa da bunlar neredeyse hep Avrupalı bazen de Amerikalı doktorların tanık olduğu vakalara dayandığı için yerel deneyimlere dair bir fikir sahibi olamayız.

Bu kitap esas olarak türlü çarelere başvurdukları halde bir türlü çocuk sahibi olamayan çiftlere sunî dölleme yöntemini anlatmak üzere hazırlanmıştır.²⁷ Avanzade Süleyman kitapta bu yöntemi tarif eder ve her ne kadar bir doktor kontrolünü tavsiye etse de rahmin anatomisini bilen ve el becerisine sahip bir kocanın bile bu yöntemi rahatlıkla uygulayabileceğinden bahseder.²⁸ Bu açıdan bakınca Besim Ömer'de gözlediğimiz tıbbileştirme çerçevesinden, yani doktor ve kısır kadın/hastanın bir itaat ilişkisi içinde kurgulanmasından önemli bir kopuş söz konusudur. Modern tıbbın nimetleri güzellese de bunlar normalleştirilir, gündelik hayatın bir parçası haline getirilir, dolayısıyla modern tıp yabancı, korkutucu bir şey olmaktan çıkıp yeni bir

²⁵ Mehmet Süleyman (Avanzade) 1871'de doğdu. Mekteb-i Tıbbiyede eczacılık okudu ve eczacılık yaparken aynı zamanda güncel meselelerde yazılar yayınlamaya başladı. Yayımlanmış çok sayıda eserinin yanı sıra Afîyet ve Güzel Prenses isimli iki popüler dergi de basmıştır. Dedektif romanından yemek kitaplarına, tarih kitaplarından popüler tıp kitaplarına çok farklı konularda kitabın yanı sıra Osmanlıca ilk kadın almanağı olan *Nesal-i Nisvan*'ı da basmıştır. Bkz. "Avanzade Mehmed Süleyman", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, Cilt: 2 (2001), s. 558.

²⁶ Mehmed Süleyman Avanzade, *Yalnız Erkeklerle Mahsus Adem-i İktidar*.

²⁷ Avanzade M. Süleyman, *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye*.

²⁸ *A.g.e.*, s. 15.

gündelik pratik olarak sunulur. Sunî döllemeden Besim Ömer de bahsetmektedir, ancak hem Avanzade Süleyman kadar iyimser değildir hem de bunun ancak doktor kontrolünde denenmesi gerektiğinin altını çizer.²⁹

İlkah sunî ya da sunî döllemeden dinen uygun olup olmayacağı sorusuna ayrılan özel yer de Avanzade Süleymanın konuyu normalleştirmeyi ve yaygınlaştırmayı amaçladığını gösterir.³⁰ Henüz yeni ve yabancı olan bu yöntemin uygun olup olmadığı sorusu kullanıcıları açısından önemli bir endişe kaynağıdır. Burada çiftin iki yıldan uzun bir müddetten beri evli olup çocuk sahibi olamaması durumunda sunî döllemeden kullanılması uygun olacağı fikri savunulur. Avanzade Süleyman, sunî döllemeden aşu yapmaktan, ya da beslenemeyen bir çocuğun midesine sonda ile besin vermekten bir farkı olmadığı görüşünü savunur ve bu görüşünü kolay anlaşılır gündelik benzetmelerle açar.³¹

Avanzade Süleyman'ın kitabında kısırlık tıbbî bir sorun olarak değil, ağırlıklı ahlakî bir sorun olarak ele alınır. Ancak bu ahlakî yükümlülüğün kime ait olduğu tartışmaya açıktır. Aşağıda açacağım gibi ahlakî yargılar özellikle evli çiftlere yönelik öğüt kitaplarında son derece belirgindir. *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye ve Sibbiyeden Kısır Kadınlar* da bu ahlakî yargıları paylamaktadır. Besim Ömer kısırlığın tedavisinde tıbbın imkânlarına başvurulması gerektiğini savunurken Avanzade Süleyman, örtük de olsa kısırlığın kadının yanlış davranışlarından kaynaklanan bir ceza olduğuna inanır. Ancak kısırlığın sadece kadınlara ait bir problem olarak görülmemesi son derece çarpıcıdır. Avanzade Süleyman, “(...)çocuk doğuramamak, mukarenette bulunmakla beraber gebe kalmamak sırf kadına ait bir kusur olamaz. Aynı zamanda erkeğe de ait olabilir. Meselenin ruhu işte buradadır. Karı ve koca mukarenette bulunuyorlar, şimdi kusur erkekte mi kadında mı?” diye sorar.³²

Kısırlıkla ilgili tartışma erkeklerden de bahsetmesi ve erkek bedenini problematize etmesiyle dikkat çeker. Bu kitaplar isabetli olarak kısırlığın erkeklerin de karşılaştığı bir sorun olduğunun altını çizer, her ne kadar kısırlık ve iktidarsızlık arasında kategorik bir ayırım yapsalar da erkek bedeni sorunsallaştırılır. Örneğin Halid Ziya'nın *Kanun ve Fenn-i Viladet*'i kadın okurun yanı sıra erkek okura da doğrudan doğruya hitap eder³³ ve dolayısıyla Osmanlı doğum politikalarının erkeklere ilişkin bakış açısını, ideal erkeklik kurgusunu da tekrar inşa etmemize olanak sağlar. Bu haliyle tüm ahlakçı boyuta rağmen daha önceki devirlerin yaklaşımından önemli bir kopuş vardır.

²⁹ Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*, s. 121-124.

³⁰ Avanzade M. Süleyman, *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye*, s. 7.

³¹ *A.g.e.*, s. 20-21.

³² *A.g.e.*

³³ Halid Ziya (Uşaklıgil), *Kanun ve Fenn-i Viladet*, Nişan Berberyan Matbaası, İstanbul 1311 (1893).

İdeal aile önünde bir engel olarak kısırlık

Geç Osmanlı matbuat kültüründe öğüt kitapları son derece popüler bir tür haline gelmeye başlamıştır. Bu tür, evli ya da evlenmek üzere olan çiftlere de hitap eder, onlara da mutluluklarını artırıcı nasihatler vermeye çalışır. Kısırlık üzerine kitaplar evli çiftlere hitap ederken, evli çiftlere yönelik öğüt kitapları da dikkatini kısırlık konusuna çevirmeye başlar. Doğurganlık ve kısırlığa ilişkin konular oldukça ilgi görür. Evlilik el kitapları kısırlığı evliliğin saadetinin önünde engel teşkil eden bir sorun gibi görürler. Bunun ortadan kaldırılması için kısırlığın tedavi edilmesi gerektiğini ve bu tedavinin nasıl olacağını anlatırlar. Nusret Fuad'ın *İzdivac: Şerait-i Subhiye ve İctimaiyesi*, Hüseyin Remzi'nin *Sağdu-Rehber-i İzdivaç* bu türün ilk örneklerindedir. Besim Ömer de evli çiftlere yönelik el kitapları yazmıştır. Kısırlıkla ilgili fikirlerine ve önerilerine *Ukm ü Ananet*'in yanı sıra bu türde yazmış olduğu *Sıbbatnüma-yı İzdivaç* ve *Fenn-i İzdivaç* isimli kitaplarda da rastlayabiliriz. *Ukm ü Ananet*, kolay takip edilir dile karşın bir tıp kitabı niteliği taşıırken, çok daha gündelik bir dille yazılmış olan *Sıbbatnüma-yı İzdivaç* kısırlığı ailenin saadeti önünde bir engel olarak ele alır.³⁴ Bu kitapta doğurganlık için temizliğin, hıfz-ı sıhhanın, ve tenâsül organlarının temizliğinin önemi vurgulanır.³⁵

Kısırlık üzerine kitaplarda “aile” çok merkezi bir yerde durmaktadır, kısırlığın hem sorunlaştığı hem de çözümünün arandığı ana birim “aile”dir. Aile kutsaldır ve amacı da topluma yeni nesiller yetiştirmektir. Çocuksuz aile de aile kurumu dışında çocuk sahibi olmak da söz konusu değildir. Her ne kadar bahsettiğimiz toplumda çocuk doğurmamayı tercih etmek gibi bir tercih söz konusu olmasa da Osmanlı aydınları bu ihtimali ele alıp kınar, neredeyse düşkünlük addeder.

Osmanlı aydınları çocuk doğurmanın doğanın kanunu, toplumsal gereklilik ve kişisel mutluluğun temel kaynağı, çocuksuzluğun işe büyük bir trajedi olduğu konusunda hemfikirdir. Besim Ömer'e göre çocuğu olmayan bir çift ya her gün kavga edecek ya da mutlak bir sessizliğe ve mutsuzluğa sürüklenecektir.³⁶ Besim Ömer örneğin çocuksuz bir evliliğin hiç bitmeyen bir münakaşa, kavga ve mutsuzluk kaynağı olduğuna inanır.³⁷ Sadece semeresi olan bir izdivaç uyum ve mutluluğa nail olur.³⁸ Halid Ziya anne-baba olmaya hazırlanan çiftlere yönelik hazırladığını söylediği *Kanun ve Fenn-i Viladet* isimli kitabına “İnsanın esas

³⁴ August Debay, *Sıbbatnüma-yı İzdivac*, s. 82-85. *Sıbbatnüma-yı İzdivac* Besim Ömer'in yazdığı değil çevirdiği bir eser olsa da bu kitapta yer alan görüşler kendisinin fikirlerinin de yansıttığı için bu kitabı da Besim Ömer'in kitabı gibi değerlendireceğim.

³⁵ “Erkek ve kadında aza-ı tenâsüliyye ne kadar mükemmel ise tevellüde o derece kabiliyet vardır.” *Sıbbatnüma-yı İzdivac*, s. 82-85.

³⁶ Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*.

³⁷ *A.g.e.*, s. 10.

³⁸ Avanzade M. Süleyman, *Mesail-i Mühibme-i Hayatiye*, s. 5.

vazifesi tevellüd/ Vazife-i beşeriyenin en mutenası/ Peder ve valide olmak isteyenlere” ifadeleriyle yani ana-baba olmanın en temel insanlık görevi olduğunu söyleyerek başlar.³⁹ Evlilik el kitaplarında kısırlık evlilikte saadetin önündeki bir engel olarak görülür. Kısırlık, evliliğin asıl amacı olan çocuk doğurmayı gayrimümkün kılarak evliliği anlamsızlaştırır.

Doğumun insan olmanın temel gereklerinden biri olduğunu, insanın en doğal görevi olduğunu belirtmek için bu konuda yazan yazarlar sıklıkla insan ve doğadaki diğer canlılar arasında benzerlik kurar. Halid Ziya da Avanzade Süleyman da kitaplarında kısırlıktan bahsederken bahçe ve ağaç gibi metaforlara başvurur. Örneğin *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye ve Sıbhıyeden Kısır Kadınlar* daha kapakta “Kısır kadın meyvesi yenmeyen ağaç gibidir. Her ikisinin aşılınıp ıslah edilmesi lazımdır” der ve “aşılınmak” kavramı kısır kadınları tedavisi ve hamile kalmasını tanımlamak için sıklıkla kullanılır.⁴⁰ Avanzade Süleyman’ın kitabında yukarıda da bahsettiğim gibi doğa, bitki ve hayvanlar sık sık örnek olarak kullanılır.⁴¹ Dahası, her iki kitap da çocuklardan bahsederken ürün anlamına da gelen “semere” kavramını kullanır.

Öğüt kitapları kısırlığın nedenlerinden ve olası tedavilerinden de bahseder. Ancak kısırlık çoğu zaman çiftin bilerek ya da bilmeyerek işlediği bir kabahatin neticesidir. Bu kabahat yanlış zamanda cinsel ilişkide bulunmak, yanlış beslenme ya da odanın uygunsuzluğu dahi olabilir. Bu hatalar düzeltilindiğinde sorun da ortadan kalkar. Bazen çiftin karakteri ya da yaşı da sorunun kaynağı olabilir, böyle durumlarda doğru beslenme ve hayat tarzında belli değişimler sorunun üstesinden gelmekte işe yarayacaktır. Genel olarak temizlik özel olarak da üreme organlarının temizliği, doğurganlığı etkileyen, yokluğunda kısırlığa yol açan önemli bir etken olarak ele alınır.

Evlü çiftlere yönelik öğüt kitaplarında kısırlık, disiplinsizliğin, ölçsüzlüğün, ifratın bir cezası gibi resmedilmektedir. Popüler tıp kitaplarındaki yaklaşımdan farklı olarak bu kitaplar kısırlığı ahlakî bir mesele gibi ele alır. Kısırlık ya düşük ahlaklılığın sonucudur ya da en hafifıyla istenmeden de olsa yapılan yanlışların. Nusret Fuad, örneğin, tıbbî, anatomik, fizyolojik sebeplerinden bahsetse de bu meseleye ahlakî perspektiften bakan yazarlardandır. Eski zamanlarda kısır kadınların evlilikten men edilmesi ve yahut kocalarının ikinci bir evlilik yapmasının neredeyse kural olduğunu aktarır ve kendisine göre de en doğru davranışın bu olduğunu belirtir.⁴² Bazen son derece ahlakçı bir pozisyondan konuşsa da bazı

³⁹ Halid Ziya (Uşaklıgil), *Kanun ve Fenn-i Viladet*.

⁴⁰ Avanzade M. Süleyman, *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye*. Kapak ve s. 7, 9, 15.

⁴¹ Örneğin “Erkek kadın tabiaten yekdiğerini sevmekle mükelleftir. Bu sevmek iki vücudun mutlaka birleşmesiyle husul ve daim olamaz. Arada mutlaka bir sevginin semeresi de lazımdır. İnsan taş gibi yaşayamaz. Nebat ve hayvanat bile çiftleşiyorlar. Nebâtât arasında bu çiftleşmeden çiçek ve meyve ve hayvânât arasında ise yine o cinsten küçük mahlûklar husul oluyor. (...) Çocuksuz muhabbet ve irtibât olamaz.” *A.g.e.*

⁴² Nusret Fuad, *İzdivac: Şerait-i Sıbhıye ve İctimaiyesi*, Orhaniye Matbaası, Dersaadet 1342 (1923), s. 68-70.

maddi faktörlerden bahsetmeden etmez. Örneğin geç evlenme daha kolay tedavi edilebilir de olsa bir kısırlık nedenidir. Öğüt kitaplarında mizacın da etkisinden bahsedilir ve fazla soğuk ya da fazla haris olan kadınların sırasıyla faaliyetin noksanından, ya da ifratından dolayı kısır kalacağını söyler. Bunun halde tedavisi soğukları uyarmak, harisleri teskin etmekten geçer.⁴³ Nusret Fuad, cinsel birleşmenin mutlaka bir sükkût içinde yapılması gerektiğini, bu esnada korku, heyecan, gürültüden kaçınılması gerektiğini söyler. Temizlik eksikliği çiftin birbirinden kaçınmasına yol açacağını belirtir. Erkeklere de eşlerinin hastalık, neşesizlik gibi hallerini dikkate alıp zorlama, şiddetten kaçınmalarını, dostluk, şefkat ve mülâyemet göstermelerini öğütler.⁴⁴ Nusret Fuat aynı durumun erkekler için de geçerli olduğunu, aşırı derecede cinsel ilişkide bulunmanın ya da mastürbasyonun iktidarsızlığa yol açmasa bile kısırlığa yol açacağını söyler.⁴⁵

Kısırlık üzerine yazılan kitapların hepsinin değindiği önemli konulardan biri temizlik ve hıfz-ı-sıhha yani hijyendir.⁴⁶ Bu bahiste rahme merkezi bir önem verilir. Örneğin Avanzade Süleyman şöyle yazar: “Rahme arız olan en ufak bir rahatsızlık büyük fenalıklar husul eder. Öyle ki kadın hastalanır. Göğsünden, midesinden, başından velhasıl her yerinden şikâyetle bulunur. Muayene edildiğinde anlaşılır ki bütün rahatsızlığı rahimdedir.”⁴⁷ Besim Ömer de, üreme organlarının temizliğinin öneminden uzun uzun bahseder.⁴⁸ Hem *Ukm ü Ananet*’te hem *Sıhbatnüma-ya İzdıvaç*’ta hıfz-ı-sıhhanın, temizliğin öneminin altını çizer.⁴⁹

Cinsel ilişkinin ne sıklıkta olması gerektiği de bu kitapların hemen hepsinin ele aldığı bir başka konudur. Bu elbette ki çiftin yaşı ve sağlık durumlarına bağlıdır, ama sağlıklı bir çifte hafta da en az birer gün aralıklarla olmak şartıyla iki ile dört kez cinsel ilişki önerilir.⁵⁰ Çok sık, ya da çok nadir cinsel birlikteliğin kısırlıkla sonuçlanacağına inanır bu nasihat yazarları. Kısırlık özellikle bu çerçevede fazla sık, abartılı bir cinselliliğin getirdiği bir neticedir. Bu açıdan kısırlık bir tıbbî ya da bedensel değil neredeyse bir ahlakî problemdir. Çoğu insan kendi kusurları nedeniyle bu soruna duçar olurlar.

Cinsel birliktelik ve dolayısıyla döllenme için doğru zamanı saptama bir başka ilgi çekici temadır. Bu kitapların çoğu, uykudan hemen önce gerçekleştirilen cinsel birleşmenin sabah yapılabileceğiyle kıyasla daha verimli olduğu

⁴³ *A.g.e.*, s. 68-70.

⁴⁴ *A.g.e.*, s. 35, 36.

⁴⁵ Nusret Fuad, *İzdıvaç*. Hüseyin Remzi, *Sağdıç-Rehber-i İzdıvaç*, Artin] Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1315 (1897). Mehmed Süleyman Avanzade, *Yeni, Mükemmel, Son Rehber-i İzdıvaç*, el-Adl Matbaası, İstanbul, 1338 (1922).

⁴⁶ Örneğin Avanzade M. Süleyman, *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye*, s. 24.

⁴⁷ *A.g.e.*, s. 24.

⁴⁸ Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*.

⁴⁹ “Hamama gidip sabunlanmak, keselenmekle temizlik olmaz.” *A.g.e.*, s. 87-88.

⁵⁰ Nusret Fuad, *İzdıvaç*, s. 36, ve Hüseyin Remzi, *Sağdıç-Rehber-i İzdıvaç*.

konusunda hemfikirdir.⁵¹ Besim Ömer çiftin en sağlıklı, en kuvvetli, en dinlenmiş oldukları zamanın en verimli zaman olduğunu söyler.⁵² Avanzade Süleyman da benzer şekilde zamanlamadan uzun uzun bahseder.⁵³ Öğüt kitaplarında döllenme kafa başka bir şeyle meşgulken gerçekleşirse doğacak çocuğun da sağlıklı ve zayıf olacağını iddia edilir.⁵⁴

Öğüt kitaplarında doğurganlık kadar doğacak çocuğun sağlığı ve kuvveti de önemlidir. Ebeveynin nitelikleriyle çocuğunkiler arasında güçlü bir bağ olduğu kabul edilir. Ancak bu bağın nasıl bir aktarım mekanizmasıyla gerçekleştirildiği henüz yeterince açık değildir. Bu dönemde veraset kanunları yavaş yavaş keşfedilmeye başlanmışsa da bunun mekanizması henüz bilimsel olarak tam anlamıyla açıklanmış değildir. Veraset ya da irsiyet yalnızca genel anlamda kişinin özelliklerinin evladında da görülmesi anlamında kavranmaktadır. Öğüt kitaplarında da ebeveyn güzel, zeki, kuvvetli ise çocuğun da bu özelliklerle sahip olacağı varsayılmaktadır. Ancak doğan çocuk bu özellikleri taşıyorsa bu durumun açıklaması döllenmenin gerçekleştiği koşullarda yatmaktadır, ya evli çiftten en az biri yorgun, hasta, sarhoştur, ya da ortam kirli, gürültülü, rahatsızdır. Dolayısıyla cinsel birlikteliğin doğru zamanda, doğru şartlar altında gerçekleştirilmesi son derece önemlidir. Çift çok yorgun ya da çok zayıf hissediyorsa cinsel birliktelikten kaçınmalıdır, yoksa doğacak çocuk da yorgun ve zayıf olur.⁵⁵

Evlilik için doğru yaş konusu başka bir önemli konudur. Doğru zamanda evlenememek, çok erken ya da çok geç evlenmek de kısırlığa yol açacaktır.⁵⁶ Çok genç evlenenler, henüz fizyolojik olarak hazır olmadıkları için kısır kalacaklar, geç evlenenler ise ya doğurganlık kabiliyetlerini kaybettikleri ya da bu kabiliyetlerini uzun zamandır kullanmadıkları için kısır kalacaklardır.⁵⁷ Besim Ömer de yaş faktöründen bahseder ve erken ya da geç evlenmenin akamet getirebileceğini, çocuk doğması durumunda da bu çocukların zayıf, kısa ya da hasta olacağını öne sürer.⁵⁸ Burada yine doğal dünyaya referansta bulunulur, benzer bir durumun bitkilerde ve hayvanlarda da gözlemlendiğini, hayvanlarda bile iyi bir nesil için çiftleştirilecek hayvanların iyi bir durumda, sağlıklı bulunmaları gerektiği vurgulanır. Ancak özellikle Besim Ömer geç evlilik kadar erken evliliğin de kısırlığa yol açacağını, annenin çok genç olduğu durumlarda doğacak

⁵¹ Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*, s. 92.

⁵² Besim Ömer, *Fenn-ü İzdivac*, s. 76-77.

⁵³ Avanzade M. Süleyman, *Mesail-i Mühimme-i Hayatiye*, s. 24.

⁵⁴ Bu konuya iktidarsızlık üzerine kitaplarda da rastlamak mümkündür.

⁵⁵ Hüseyin Remzi, *Sağduç-Rehber-i İzdivac*, s. 66-70.

⁵⁶ Nusret Fuad, *İzdivac*, s. 69.

⁵⁷ Örneğin “Bir kadın otuz beş-kırk yaşlarına doğru izdivaç etmiş ise yine gebe kalamaz bu da o vakte kadar imsâk etmesinden hassa-ı tevellüdiyenin hemen hemen gaib olmak derecesinde varmış olmasındandır.” *A.g.e.*, s. 70.

⁵⁸ August Debay, *Sıhbatnüma-yı İzdivac*, s. 83; Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*, s. 15-18

olan çocukların hem daha az sayıda hem de daha sağlıksız olacağını belirtir.⁵⁹ Ayrıca bu sorunun Osmanlı toplumunda oldukça yaygın görüldüğünü de ekler.

Bu tartışmanın bir ayağı da doğrudan konumuzla ilgili olmamakla birlikte ergenlik ve yetişkinlik kategorilerinin inşa edilmesi üzerinedir. Başka bir deyişle fiziksel/ bedensel/ fizyolojik olarak doğuma hazır olmakla ebeveynliğe hazır olmak arasında da büyük bir fark vardır. Halid Ziya da örneğin menüstrüasyonun illa gebeliğe hazır olma anlamına gelmediğini belirtir.⁶⁰ Kitabında istisnâî ve dikkat çekici örnekleri sıklıkla kullanan Halid Ziya bu konuda da doğrudan sadece sekiz gün sonra adet görmeye başlayan bir kız çocuğundan ve kırkını geçip yedi çocuk doğurduğu halde hiç adet görmemiş başka bir kadından bahseder.⁶¹ Ancak bu tuhaf örnekler bir yana bırakılacak olursa evlilik için ideal yaşın kadınlar için on sekiz erkekler içinse yirmi olduğunu söyler. Daha erken evlenmek de evliliği geciktirmek de kısırlığa yol açacaktır. Halid Ziya'ya göre, yaşlıların evlenmesi yasaklanmalıdır, çünkü son yaşam enerjilerinin de boşa harcamış olurlar ve olur da çocuk sahibi olurlarsa da doğacak çocuğun sağlıksız olacağını söyler. Bu çocuğun şans eseri bedeni genç olsa da ruhu yaşlı olacaktır. Yine buna örnek olarak evlendiklerinde biri doksan yedi diğer yüz beş yaşında olan bir çiftten bahseder, mucize eseri üç çocukları olur ama zavallı çocuklar daha doğduklarında yaşlıdırlar sanki; daha on beş yaşında dişleri dökülür, saçları beyazlaşır ve yüzleri kırışmaya başlar.⁶² Doğru yaşta evlenmek kısırlığa olduğu kadar iyi nesiller yetiştirmek için de önemlidir.

Kısırlık ve nüfus mübendisliği

Öğüt kitapları, kısırlığı tıbbî olmaktan çok ahlakî bir problem olarak kavradıkları için kısırlık ve iyi nesiller doğurup yetiştirmek arasındaki bağlantıyı da altını çizerek vurgular. Kısırlığa ilişkin tedaviler çoğu zaman doğacak nesillerin sağlıklı, güzel ve kuvvetli olmasının teminatı olarak görülmektedir. Bu doğrultuda en dikkat çekici kitaplardan biri Halid Ziya tarafından yapılan adaptasyon *Kanun ve Fenn-i Viladet*'dir. Bu kitapta giriştiği ayrıntılı tartışmada Halid Ziya, kadınlığın ve erkekliğin *madde-i beyze*ye içkin olduğu öne sürer. Madde-i beyze dediği kadınlık ve erkekliğin (zükûriyet ve müennesiyet) özü, ya da başka bir deyişle bunları sağlayan öz"dür.⁶³ Kadınlık ve erkeklik ayrıca *kuve-i cinsiye* ya da cinsel kuvvet diyebileceğimiz bir güce sahiptir. Cinsel kuvvet, Halid Ziya'ya göre bedensel ya da fiziksel kuvvetten (*kuve-i cismaniye*) başka bir şeydir. Güçlü bir bedene sahip birinin cinsel kuvveti yerinde olmayabileceği gibi tersi de doğrudur. Bu anlamda Halid Ziya aslında henüz tam olarak şekillenmemiş olan libido kavramına yakın bir varsayımda bulunmaktadır. Ancak her ne kadar

⁵⁹ Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*, s. 19.

⁶⁰ Halid Ziya (Uşaklıgil), *Kanun ve Fenn-i Viladet*, s. 25.

⁶¹ *A.g.e.*, s. 24-25.

⁶² Besim Ömer, *Kanun ve Fenn-i Viladet*, s. 26-28.

⁶³ Halid Ziya (Uşaklıgil), *Kanun ve Fenn-i Viladet*, s. 48.

öze ilişkin de olsa kadınlık da erkeklik de yani cinsel kuvvet manipüle edilebilir, azaltılıp çoğaltılabilir. Bunun yolu da hayat tarzını, diyeti, bedensel aktiviteyi düzenlemekten geçer.⁶⁴ Örneğin kadınlığı zayıf olan bir kadının zayıf, küçük göğüslü ve çok hareketli olması beklenir. Böylesi bir kadının kadınlığını artırmak için daha sakin bir hayat tarzını benimsemesi, daha fazla yemesi ve kilo alması, daha az hareket etmesi gerekir. Söz konusu kadın, daha az dışarı çıkmalı ve daha çok uyumalıdır.⁶⁵ Kadınlığı fazla olan bir kadın daha doğurgan olacaktır. Ancak zaten doğurgan olan bir kadının kadınlığı arttıkça kız çocuk doğurma olasılığı artacak, bu kadın erkek çocuk sahibi olmak içinse erkekliğini biraz daha geliştirmelidir. Sınırları zayıf olan ya da yeterince sağlıklı olmayan kadınlar da kız çocuk doğuracaklardır. Halid Ziya'ya göre böyleleri erkek çocuk istiyorlarsa önce tedavi olmalıydılar.⁶⁶ Erkek çocuk sahibi olmak isteyen bir kadın bol bol protein almalı, sabahları soğuk su ile yıkanmalı, fiziksel aktivitesini artırmalı ve uykuyu sınırlamalıdır.⁶⁷ Halid Ziya tezini desteklemek için çeşitli örnekler verdiği gibi yüz kişilik bir örneklem kümesinde yapılan bir deney sonucunda hayat tarzlarını ve diyetlerini doğru şekilde düzenleyen yüz kadından yetmiş sekizinin istediği cinsiyette çocuk doğurmaya nail olduğunu yalnızca yirmi ikisinin başarısızlığa uğradığını aktarır.⁶⁸

Kitapta bu varsayımları destekleyen pek çok örnek verilmektedir. En dikkat çekici örneklerden biri Halid Ziya'nın August Debay'den aktardığı bir vakadır. Bu vakaya göre, birbirleriyle ahabap olan iki ailenin çocukları birbirleriyle evlenerek üç farklı çift oluşturur. Çiftlerden ilki üç erkek çocuğa sahiptir. İkinci çiftin üç kız evladı vardır. Üçüncü çiftinse hiç çocuğu yoktur. Bu sonuncu çocuksuz çift bir gün bir kitapçı vitrininde August Debay'ın kitabını görür ve çocuk sahibi olabilmek için buradaki tavsiyeleri uygulamaya karar verirler ve bu sayede çocuk sahibi olmayı başarırlar. Şaşırın kardeşlerine bu tavsiyeleri aktarırlar ve böylece kızı olmayanlar kız, oğlu olmayanlarsa erkek evlat sahibi olabilecektir. Tavsiyeleri dinleyen ve birebir uygulayan çift başarılı olurken, iradesizlik ederek uygulayamayan çift başarılı olamaz.⁶⁹ Ancak kardeşlerinin baskısı altında bu önerilen hayat tarzı ve diyet düzenlemelerini gerçekleştirince onlar da başarılı olacaktır. Halid Ziya'ya göre nasıl hayvanlarda iyi ırklar oluşturulabiliyorsa, bu yöntemlerle insanlarda da hem kadınlık ve erkekliği düzenlemek, hem kısırlığın üstesinden gelmek hem de iyi ve sağlıklı nesiller yetiştirmek mümkündür.⁷⁰

Sağlıklı nesiller doğurmak aile bazında ele alınan bir konu olduğu gibi esas olarak Osmanlı toplumunda kimlerin doğurmaya teşvik edileceği, kimlerinse

⁶⁴ *A.g.e.*, s. 46-50.

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 50-53.

⁶⁶ *A.g.e.*, s. 53-54.

⁶⁷ *A.g.e.*, s. 54.

⁶⁸ *A.g.e.*, s. 53.

⁶⁹ *A.g.e.*, s. 54-61.

⁷⁰ *A.g.e.*, s. 62.

fazla çocuk doğurmamaları gerektiği yönündeki öjenik fikirlerin temelini oluşturmaktadır.⁷¹ Nüfus politikaları bir yandan doğum oranlarını artırma amacını güderken bir yandan da toplumda nasıl bir demografik bileşim istendiğinin, nasıl nesiller istendiğinin ipuçlarını taşırlar. Örneğin kürtaj karşıtı söylemlerin çoğunda asıl şikâyet edilen ağırlıkla Müslüman kadınların kürtaj yapmasıdır. Bu tartışmalar çoğu kere açık bir şekilde Hristiyan ve özellikle de Rum kadınların kürtajdan kaçındığını dolayısıyla Hristiyan nüfus artarken Müslüman nüfusun düştüğünü söyler. Yani başka bir deyişle, nüfus artışı hedeflenirken, demografik bileşimin olduğu gibi korunması hedeflenmez, aksine Müslüman nüfusun güçlendirilmesi Osmanlı nüfus politikalarının önemli bir kurucu unsurudur. Öte yandan özellikle yirminci yüzyılın ilk döneminde sınıfsal kaygılar da biçimlenmeye başlar. Artık yoksulların fazla doğurup sefaletle sürüklenmesi yerilip toplumun varlığını, eğitilmiş kesimlerinin daha fazla çocuk sahibi olmasının gerekliliği daha yüksek sesle dile getirilir.⁷² Besim Ömer, örneğin, bir yandan nüfusun artırılmasının ateşli bir savunucusuyken bir yandan da kim doğurmalı kim doğurmamalı sorusunu örtük de olsa cevaplamaktadır.⁷³ Doğum toplumsal bir vazife olduğuna göre bu doğrultuda keyfiyetten, sorumsuz davranışlardan kaçmalı, doğum bir nizam ve intizam altına alınmalıdır.⁷⁴ Annelik kutsal olsa da ifrata kaçmamalıdır.⁷⁵

Bu konuda en açık ifadeye Avanzade Süleyman'ın *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye ve Sıbbiyeden Kısır Kadınlar* kitabında rastlanır. Avanzade Süleyman yoksul ailelerin çok çocuk doğurduğunu, zenginlerinse az çocukla yetindiğini söyler. Bunun sonucunda yoksullar iyice sefaletle sürüklenmektedir.⁷⁶ Burada yoksul ailelere bakabilecekleri kadar çocuk doğurmaları öğütlenir. Bu fikri öyle kararlılıkla savunur ki dönemin tüm söylemlerini alt üste edecek şekilde yoksul ailelere gebeliği engelleme yollarını bile kısaca anlatır.⁷⁷

Yukarıda da altını çizmeye çalıştığım gibi nüfus ve doğum politikaları aslında daha makro düzeydeki politik görüşlerin dile getirildiği, kendilerini ifşa ettiği bir alandır. Doğum, kadın cinselliği aslında biyolojik fonksiyonlar değil son derece politik meselelerdir. Osmanlı tıp doktorları ve aydınları nüfus artışını önlerine önemli bir politik hedef olarak koyarken nüfusu geniş anlamıyla ele almış, nüfusun salt sayılardan ibaret olmadığını, toplum ve gelecek tahayyülleriyle ilişkili bir mesele olduğunu yazdıklarıyla ortaya koymuşlardır. Popüler tıp kitaplarında ve öğüt kitaplarında kısırlık üzerine yapılan tartışmalar

⁷¹ Sanem Güvenç Salgırlı, *Eugenics as Science of the Social: A Case From 1930s Istanbul*, Yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton Üniversitesi (2009).

⁷² Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Gülhan Balsoy, *The Politics of Reproduction*.

⁷³ Besim Ömer, *Fenn-ü İzdüvâc*, s. 76-77.

⁷⁴ *A.g.e.*, s. 77.

⁷⁵ *A.g.e.*, s. 77.

⁷⁶ Avanzade M. Süleyman, *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye*, s. 16.

⁷⁷ *A.g.e.*, s. 17.

da kısırlığın sadece fizyolojik bir mesele olmadığını, dönemin pek çok politik ve ahlakî düşüncesinin izlerini taşıdığını hatırlatır. Kısırlık tıbbî bir sorun olarak ele alındığında modern tıp ve geleneksel anlayışlar tartışılmıştır. Kısırlığın sosyal boyutlarını ele alan çalışmalar dönemin ideal kadın, erkek ve aile anlayışına dair ipuçları sunmuştur. Öte yandan kısırlığın tedavisi iyi nesiller yetiştirme sorunuyla ilişkilendirilmiş, dolayısıyla bu sorunun çözümü daha büyük bir toplum tahayyülünün parçası haline gelmiştir. Bu yönüyle geç Osmanlı öğüt kitaplarındaki kısırlık tartışması bazen mahrem olanın da son derece kamusal olabildiğini, bireysel olanla toplumsal olanın pek çok kere iç içe geçtiğini bize hatırlatır.

Kaynakça

- Ahmed Midhat, *Ana Babanın Evlât Üzerindeki Hukuk ve Vazâif*, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1899.
- Ahmed Naci, *Rebnüma-yı İzzdivac*, Manzume-i Efkâr Matbaası, İstanbul, 1328 (1912).
- Ahmed Said, *Hıfz-ı Sıhhat-i İzzdivaç ve Tenâsiül*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1308 (1891).
- AKŞİT, Elif Ekin, “Geç Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü,” *Toplum ve Bilim*, 118 (2010), s.179-197.
- AVANZADE, Mehmed Süleyman, *Kız mı oğlan mı?*, Araks Matbaası, Dersaadet (İstanbul) 1330 (1914).
- AVANZADE, Mehmed Süleyman, *Mesail-i Mübimme-i Hayatiye ve Sıbhıyeden Kızır Kadınlar*, Kader Matbaası, İstanbul 1336 (1920).
- AVANZADE, Mehmed Süleyman, *Yalnız Erkeklerle Mahsus Adem-i İktidar*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1330 (1914).
- AVANZADE, Mehmed Süleyman, *Yeni, Mükemmel, Son Rehber-i İzzdivac*, el-Adl Matbaası, İstanbul, 1338 (1922).
- BALSOY, Gülhan, “Osmanlı Toplumunda Kürtajın Yasaklanması ve Politik bir Alan Olarak Kadın Bedeni,” *Toplumsal Tarih*, (Haziran 2012), s 21-27.
- BALSOY, Gülhan, *The Politics of Reproduction in Ottoman Society, 1838–1900*, Londra, Pickering and Chattoo 2013.
- Besim Ömer, *Fen ve İzzdivac: Evlenebilecekler ve Evlenemeyecekler*, İstanbul, Yeni Matbaa 1340 (1921).
- Besim Ömer, *Sıhhatnüma-yı Aile yahud Baba, Ana, Çocuk*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1304 (1887).
- Besim Ömer, *Ukm ü Ananet*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1306 (1890),
- ÇAKIR, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1994.
- DEBAY, August, *Sıhhatnüma-yı İzzdivac: Evleneceklerle Müteebbil ve Mücerred Bulunanlara Nasihat*, tercüme Besim Ömer, Alem Matbaası, İstanbul 1306 (1890).
- DEMİRCİ, Tuba ve Selçuk Akşin SOMEL, “Women’s Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century,” *Journal of the History of Sexuality* 17/ 3 (2008), s. 377-420.

- DEMİRCİ, Tuba, *Body, Disease and Late Ottoman Literature: Debates on Ottoman Muslim Family in the Tanzimat Period (1839-1908)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi (2008).
- DEMİRDİREK, Aynur, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi*, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- DENMAN, Fatma Kılıç, *İkinci Meşrutiyet Döneminde bir Jön Türk Dergisi: "Kadın"*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010.
- DİNÇ, Fatma Gökçen, *Ignorant, Dirty, Superstitious Crones: Degrading of Midwifery and Midwives in Modern Turkey*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi (2011).
- GREİL, Arthur L., "Infertile Bodies: Medicalization, Metaphor, and Agency" *Infertility Around the Globe* içinde, Macia Inhorn, Frank Van Balen, eds., University of California Press 2002, s. 101-119.
- Halid Ziya, *Kanun ve Fenn-i Viladet*, Nişan Berberyan Matbaası, İstanbul 1311 (1893).
- Hüseyin Remzi, *Sağdıç Rehber-i İzdivac*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1315 (1899).
- Hüseyin Remzi, *Yadigâr-ı Remzi : Aile Hıfzı's-sıbbası*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1900.
- İLYASOĞLU, Aynur ve Deniz İnel, "Kadın Dergilerinin Evrimi", *Türkiye'de Dergiler, Ansiklopediler (1849-1984)*, Gelişim Yayınları, İstanbul 1984.
- KARAKAYA-STUMP, Ayfer, "Debating Progress in a 'Serious Newspaper for Muslim Women': The Periodical Kadın of the Post-revolutionary Salonica, 1908-1909," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 30/2 (2003), s. 155-81.
- KARPAT, Kemal, *Ottoman Population, 1830-1914*, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin 1985.
- MİLLER, Ruth, "Rights, Reproduction, Sexuality, and Citizenship in the Ottoman Empire and Turkey," *Signs* 32/2 (Kış 2007), s. 347-375.
- MOSCUCCI, Ornella, *The Science of Woman: Gynaecology and Gender in England, 1800-1929*, Cambridge University Press, 1990.
- Mustafa Safi, *Evlendirecek, Evlenecek ve Evlenmişlere Mahsus Saadet-i İzdivac*, Asır Matbaası, İstanbul 1325 (1909).
- Mustafa Safi, *Saadet-i İzdivac*, Asır Matbaası, İstanbul, 1325 (1909).

- Necmeddin Sami, *Sevda Çiçekleri yahud İzdivacın Ehemmiyeti*, Kasbar Matbaası, İstanbul 1312 (1896).
- Nusret Fuad, *İzdivac: Şerâit-i Sıbbiye ve İctimaiyesi*, Orhaniye Matbaası, Dersaadet 1342 (1923), s. 68-70.
- ÖZBAY, Ferhunde, “Türkiye’de Ulus-Devlet, Gözetim ve Nüfus Bilgisi,” *Toplum ve Bilim*, 118 (2010), s.165-178.
- QUATAERT, Donald, “The Age of Reforms, 1812-1914,” *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, editörler Halil İncelik ve Donald Quataert, Cambridge University Press, Cambridge ve New York 1997, s. 777.
- SALGIRLI, Sanem Güvenç, *Eugenics as Science of the Social: A Case From 1930s Istanbul*, Yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton Üniversitesi (2009).
- SALZMANN, Ariel, “Citizens in Search of a State: The Limits of Political Participation in the Late Ottoman Empire” *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, eds., Michael Hanagan ve Charles Tilly, Rowman and Littlefield Publishers, New York ve Oxford 1999, s. 37-66.
- SCHICK, Irvin Cemil, “Print Capitalism and Women’s Sexual Agency in the Late Ottoman Empire,” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 31/1 (2011), s. 196-216.
- Sedad Tosunpaşazade, *Muamelat-ı Zevciyede Adem-i İktidar*, Şems Matbaası, İstanbul 1328 (1912).
- SOMEL, Selçuk Akşin , “Osmanlı Son Döneminde Iskat-ı Cenin Meselesi,” *Kebikeç*, 13 (2002), s. 65-88.
- ÜLMAN, Yeşim Işıl, “Osmanlıdan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Aydın Portresi: Besim Ömer Akalın,” *Müteferrika* 25 (2004).